

Nemzeti ébredések és ellentétek

A Horea-féle erdélyi felkelés és utóhatása

A román Országos Statisztikai Intézet két évvel ezelőtt, decemberben tette közzé a 2021-es – a valóságban 2022-ben végrehajtott – népszámlálás előzetes adatait. A romániai magyarság aránya csökkent, a tíz évvel korábbi 1 227 623 fős közösség 1 002 151-re apadt. 2022-ben tehát 225 472 fővel kevesebb magyar élt Romániában, mint 2011-ben. A magyarság számarányának csökkenése meghaladja a románokét: az ország össznépességén belül egy évtized alatt a korábbi 6,5%-ról 6%-ra zsugorodott.¹ Még elkésőbb a helyzet, ha a mostani erdélyi települések adatait az utolsó történelmi Nagy-Magyarország területén rendezett (1910) népszámlálás eredményeivel vetjük össze. Példának okáért Kalotaszeg fővárosának, Bánffyhunyadnak 1910-ben 5194 lakosából 4699 magyar volt, 541 román anyanyelvű. 2011-ben 9346 fő lakta a települést, melyből 5821 románnak, 2640 magyarnak vallotta magát. Megdöbbentő adat egy korábban „magyar városnak” és az egyik erdélyi magyar kulturális központnak számító település kapcsán. De vajon mivel magyarázható az erdélyi² magyarság számának folyamatos csökkenése az elmúlt évszázadokban? Mi miatt vált a románság (a 20. századot megelőző időszakban használt megnevezésük oláhság) Erdélyben többségi népelemmé? Csupán a születésszám a döntő tényező a demográfia alakulásában? Valóban ilyen egyszerű, hogy „azé az ország, aki teleszüli azt”? Tanulmányunk – a Horea-féle erdélyi parasztfelkelés bemutatásán túl – ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Erdélyre mind a magyar, mind pedig a román fél úgy tekint, hogy arra ő jogosan tart igényt, az az övé. Mondhatni: Erdély a román–magyar kapcsolatok „Erisz almája”. A román történettudomány a terület „jogos birtoklását” a dákoromán kontinuitás mindenféle tudományos bizonyítékot nélkülöző elméletével

KŐŐ ARTÚR (1987) történész, az NKE Nemeskürty István Tanárképző Karának tanársegédje, a Magyarságkutató Intézet munkatársa, a Benkő István Református Gimnázium történelemtanára. Kutatási területe a 19–20. századi román–magyar kapcsolatok.

- 1 L. bővebben: <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/01/nepszamlalas-megszepített-roman-statisztikak>; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- 2 Ezen a Partiumot, Belső-Erdélyt és a Bánság keleti, nagyobb részét értjük.

(mely szerint a mai románok a Dél-Erdély területén élő, Kr. e. 106-ban a rómaiak által leigázott dákok leszármazottjai) próbálja igazolni. De miről is tanúskodnak a történeti források? Írásos bizonyíték, amely említi az oláhok jelenlétét Erdélyben, 1210-ből származik, 1222-ben újabb forrás utal rájuk. 1223-ban, II. András király idejéből harmadik alkalommal ír oklevél a románokról.³ Összeségében tehát csak a 13. századtól datálható ottlétük. Ezt követően azonban a századok során létszámuk folyamatosan nőtt. Természetes, hogy keressük a magyarázatot: minek köszönhető mindez? Már csak azért is érdekes az utóbbi kérdés, mert a rendszerváltás utáni román történelemtankönyvek is – melyekről joggal feltételezhetnénk, hogy marxizmus- és sovinizmusmentesek – arról írnak, azt tanítják, hogy Erdélyben a románok már a középkor óta diszkriminálva voltak a Magyar Királyságban nemzetiségük (!) és ortodox vallásuk miatt, s folyamatosan az erőszakos asszimiláció veszélyének voltak kitéve.⁴ Létezhet az, hogy egy adott közösség létszáma rohamosan emelkedik, miközben – a román közoktatásban megjelenő állítás szerint – évszázadokon át üldöztetésnek van kitéve? A Horea-féle jobbágyfelkelést is olyan történelmi eseményként kezelik a tankönyvszerzők, melynek során az erdélyi románság megelégedve a magyar nemesség elnyomását, kvázi egy nemzeti függetlenedési kísérlet formájában mutatta meg elkeseredettségét.⁵ Nacionalizmus generálta lázadást próbál olvasója elé tárni, miközben a nacionalizmus eszméje még meg sem született.

Ugyanakkor ez nem rendszerváltás utáni újdonság. Iuliu Hossu, a Nagy-Románia létrehozásában elvülhetetlen szerepet betöltő görögkatolikus román püspök – aki 1918. december 1-jén Gyulafehérváron felolvasta a román határozatokat – amikor visszaemlékezett az első világháború végén történetekről, így fogalmazott: „Igen, emlékszem... Kint, amerre csak a szem ellátott, több mint százezer román várta a nagy hírt. Mondtam Miron Cristeanak, a karánsebesi püspöknek: Mire várunk? Gyerünk az emberek közé, és mondjuk el nekik a jó hírt. Igazad van testvérem – hangzott a válasz. Néhány lap hevert az asztalon, rajta a határozat, melyet el kellett fogadtatni. Magamhoz vettem az egyik másolatot, és karöltve kimentünk a kint nyüzsgők közé. Megálltunk nemzetünk szent zászlója mellett, középen, ahol liturgikus csend lett. Néztem a tiszta eget és a párát, a szemben levő dombokat, ahol Horea⁶ és Cloșca vereséget szenvedett, majd keresztet vettem a sokaság felé, és belekezdtem: Ez az igazság órája! Nemzetestestvéreim! Kezeimet felemeltem, mintha át akarnám ölelni az eget és a földet, mindeközben kórházi jelenetek elevenedtek meg előttem. Emlékeztek arra, amikor több száz kórházban hirdettem nektek, hogy az igazság győzni

3 Köö 2016/a, 96.

4 Köö 2016/b, 103.

5 Scurtu–Curculeșcu–Dincă–Soare 2000, 72–73; Vulpe–Păun–Băjenaru–Grosu 2000, 78–79.
A források arról tesznek tanúságot, hogy magyarok és szászok is részt vettek a felkelésben, igaz a jelentős többséget az oláhság tette ki. L. Makkai–Szász 1988, 1097.

6 Valódi neve: Vasile Ursu Nicola.

fog? Emlékszel arra, amikor azt mondtam közeledik az örömteli óra? Igen, Tiszteletes Úr, emlékszünk, tudjuk! – válaszoltak százával. Az az óra most eljött! Egyesülés, egyesülés! Hullámozott a tömeg.”⁷ Vagyis e jobbágyfelkelés román nemzeti függetlenedési kísérletként való értelmezése – melynek sikeres beteljesülése 1918 decembere – már a 20. század elején jelen volt.

A Horea-féle felkelés górcső alá vétele azért sem túl hálás feladat napjainkban a kutató számára, mert aktuálpolitikai vetülete is van az 1784. évi eseményeknek. Történt ugyanis, hogy 2020-ban a román honatyák úgy döntöttek megszavazzák azt a törvényjavaslatot, amely kimondta: Mihai Viteazul (II. Mihály havasalföldi vajda) mellett – Horeát, Cloșcát és Crișant, az 1784-es parasztfelkelés vezetőit is „a román nemzet mártírjaiként és hőseiként illik tisztelni”. Emléknapijuk november másodika lett.⁸ A román törvényhozás azzal indokolta a törvényjavaslat elfogadását, hogy a megnevezett három személy „az 1784-es parasztfelkelésben betöltött szerepük, illetve bátorságuk, hősiességük és áldozatuk elismeréseként” megérdemlik a román nemzet mártírjai és hősei megnevezést. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az indoklásba csupán „parasztfelkelés”, és nem az „erdélyi román parasztfelkelés” kifejezés került, ami történettudományi szempontból helytálló. Horeaék szerepét, jelentőségét nem kérdőjelezi meg e sorok szerzője sem. Csupán az aspektus más, eltérő a román történelemszemlélettől, történelemoktatástól és a bukaresti parlament álláspontjától. Jelentősnek tekinthető, mert egyike volt azoknak a történelmi eseményeknek, amelyek azt eredményezték, hogy a magyarság számaránya Erdélyben drasztikusan csökkent, s az események részletes vizsgálata rávilágít arra is, hogy a románság nem csupán a természetes szaporulat révén került többségbe a Magyar Királyság keleti részében!

1784-ben az Udvari Haditanács úgy döntött, hogy az Erdélyi Érchegeység⁹ móc¹⁰ lakosságát a székely és vlach határőrség mintájára átszervezi. A határozat végrehajtása ellen a birtokos nemesség tiltakozását fejezte ki, mivel az az ingyen munkaerőben (robotban) károsította őket. A mócok tömegesen jelentkeztek összeírásuk végett Gyulafehérváron.¹¹ Mindez nem véletlen, a havasok lakosainak – akik a többi erdélyi parasztnál jobb életszínvonalat értek már eddig is el¹² –

7 Soica 2016, 21–22.

8 http://stiri.tvr.ro/mihai-viteazul-horia-clo-ca-i-cri-an-recunoscu-i-drept-martiri-i-eroi-ai-neamului-romanesc_864851.html#view; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.

9 A Maros, az Aranyos és a Fehér-Körös között fekvő hegylánc és annak környéke.

10 A Szigethegység oláhjainak megkülönböztető neve. A szó minden valószínűség szerint a férfiak hajviseletéből ered, a moț szó jelentése: hajtincs, üstök.

11 Az 1784. január 31-én kiadott rendeletre hivatkozva – mely utasítást adott arra, hogy növeljék az erdélyi határőrök létszámát – csupán a nyár folyamán 80 falu népe jelentkezett. A rendelet kiadását megelőzően 1783-ban az uralkodó látogatást tett Erdélybe, melynek egyik fő célja a határőrség kiszélesítése volt.

12 A hegyvidék román lakosság kedvező adóztatásnak volt kitéve, az állatállomány nagysága alapján adózott. Az is kedvező volt számukra, hogy a havasra kiszálló uradalmi közegek

kecsegtető lehetőség volt arra, hogy elérjék azt a társadalmi szintet és biztonságot, amit a négy határőrvidék lakossága magáénak tudott. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a határőröké volt Erdélyben a legmagasabb társadalmi státusz, amit a korabeli nemesi réteg alatt erdélyi lakos elérhetett. Ekkor az erdélyi kormányzó, a Gubernium¹³ nagy hibát követett el: a katonai beírásokat törölte, törvénytelennek nyilvánította, a jobbágyokat pedig arra utasította, térjenek vissza földesuraik hatalmába. Az elkecsesedett jobbágyok fellázadtak, s kezdetét vette a véres parasztfelkelés. Nem zárható ki az sem, hogy II. József császár és koronázatlan magyar király a felkelést arra próbálta használni, hogy a magyar nemességet – kivel rendeleti kormányzása miatt (is) rendszeresen konfrontálódott – „megfegyelmezze”. Mindez azért is volt veszélyes lépés, mert Erdély-szerre amúgy is roppan feszültség teremtett a földesúr–jobbágy viszony elmérgesedése. Fontos megjegyeznünk, hogy ekkor még nemes és nemes, jobbágy és jobbágy közötti különbség nemzetiségi hovatartozás alapján nem volt. Mivel azonban az erdélyi nemesség zöme magyar, a jobbágyság háromnegyede vlach, román volt, így mindez utólag lehetővé tette az esemény magyar–román ellentétként való értelmezését is. Az ortodox pópák szerepe megkérdőjelezhetetlen, az indulatok szításában jelentős szerepet játszottak.¹⁴ Természetesen a cári Oroszország is dolgozott azon, hogy a román papok „munkája” eredményes legyen, hisz a Habsburg Birodalom belpolitikai nehézségei külpolitikai lehetőségeket teremtettek számára.

A lázadás közvetlen előzményének tekinthető az italmérési jog örmény bérlőinek 1782. évi magatartásával kapcsolatban létrejött konfliktus is, mely 1782. május 24-én kezdődött Topánfalván. Ezen a napon vásárt tartottak, ahol a bérlők kizárólagos italmérési jogot (monopol jogot) követeltek maguknak, a topánfalvi románok pedig a régi szokáson alapuló jogra hivatkozva mondták azt, hogy mindenkinek szabad főzni és árusítani pálinkát, bort pedig eddig is ott vehettek, ahol akartak. Az örmény bérlők ennek ellenére meg akarták akadályozni a románok pálinkaárusítását. A felbőszített parasztok a bérlők pálinkás és boros hordóit szétverték, azokból az italt kieresztették. Az örmény bérlők a földesúr ítélőszékéhez, az úriszékhez fordultak jogorvoslatért. A tettesek egy

sohasem szerezhettek reális adatokat a valóságos állatállományról. A pásztorkodó életmód nagyon kedvezett az adózás alól eltagodható állatvagyon szerzésének és megtartásának. A szigorú, hivatalos ellenőrzések hiánya egy erős függetlenségérzést generált a hegyvidéki lakosoknak, ami hajlamot fejlesztett ki a hatalommal szembeni ellenállásra. Gorun-Kovács 2008, 38.

13 Az 1691. évi Diploma Leopoldium értelmében Erdély központi kormányzója a Gubernium lett.

14 Andrei Mureșean a *Deșteaptă-te, române!* (Ébredj, román!) című költeménynek utolsó versszakában így fogalmaz (a vers megzenésített formában a román nép himnusza): „Papok, előre a kereszttel! mert a sereg keresztény, / Amelynek a jelszava a szabadság, és amelynek célja szentséges!”

Románul: Preoți, cu cruce-n frunte! căci oastea e creștină, / Deviza-i libertate și scopul ei preasfânt.

részét ötven-száz botütésre ítélte, de voltak olyanok, akik három hónap és két év közötti börtönbüntetést kaptak. Az ítélethirdetést nagy felháborodás követte, a topánfalviak úgy döntöttek, a császárhoz fordulnak panaszukkal. Mivel korábban a zalatnai oláh jobbágyok nevében Horea és Cloșca már járt Bécsben a császárnál egy olyan panaszlevél átadása céljából, mely a jobbágyterhek csökkentésének kérését tartalmazta, nem volt kérdés, hogy most is ők legyenek a delegáltak. Mivel a megfogalmazott kérvény átadásának nem volt eredménye, Horea ismét Bécsbe utazott, és személyes kihallgatást kért és kapott II. Józseftől. A császár ezt követően kedvezően intézkedett. A kancellária rendelet formájában utasította a kormányzékot, hogy a község lakosait vegye védelmébe az uradalom és a vármegye tisztviselőivel szemben, és ne engedje bántani a panasz megfogalmazóit. Egyidejűleg kérte a vizsgálati iratok felterjesztését is.¹⁵ A kancellária rendeletét Cloșca vitte Szebenbe a főkormányzónak, aki átvette azt, s ígéretet tett a foglyok szabadon bocsátására és egyéb jobbágypanaszok orvoslására. Az ígéretek közül azonban végül nem lett semmi.

Mindezek után Crișan¹⁶ Horea nevében 1784. október 31-ére megbeszélésre hívta a jobbágyokat, amelyen döntést kívántak hozni arról, hogy a továbbiakban mi is legyen a teendő. 500–600 román paraszt gyűlt össze Mesztákon (Mesteacăn), az ortodox templomban, ahol maga Crișan és a helyi ortodox pópa szólt a megjelentekhez. A tömeg Gyulafehérvárra indult, melyet két szolgabíró és néhány pandúr próbált megállítani Kurety (Churechiu) községben, sikertelenül. A hatósági személyek agyonverését követően a román parasztok Kristyor (Crișcior) faluba mentek, ahol november 4-én vérengzést tartottak. A falu református lelkészét és magyar nemeseit (17 fő), a Kristsori család 12 tagját kiirtották. Ezt követően a csoport egy része Brádra (Brad) indult, a többiek Mihelénybe (Mihăileni) mentek. A fosztogató, gyújtogató, öldöklő csapatokhoz folyamatosan csatlakoztak parasztok, és az egész Zaránd vármegye lángba borult, a magyar lakosság pusztult. November 4-én már átterjedt a lázadás Hunyad vármegyére, november 11-én a parasztfelkelés Dévát is elérte. Követelték a nemesség ortodox hitre való átkeresztelését, a kiváltságok megszüntetését, földjeiknek a felosztását, valamint közteherviselést (mindenkire kiterjedő adófizetés). Bár Dévánál a felkelők vereséget szenvedtek, de mindez nem jelentette azt, hogy a környék magyar lakossága fellélegezhetett. Verespatak (Roșia Montană), Offenbánya (Baia de Arieș), Abrudbánya (Abrud) súlyos veszteségeket könyvelhetett el, és a felkelés elérte Arad vármegyét is. Horea a következő utasítást adta ki övéinek: „Öljétek válogatás nélkül azokat a magyarokat, akik nem hajlandók román hitre térni.” És a felkelők megfogadták a tanácsot. Amennyiben valami csoda folytán magyar nemes túlélte e poklot, ortodox hitre térítették, erőszakkal románokat házasítottak össze magyarokkal.¹⁷

15 Kosztin 2000, 36.

16 Zalatnai uradalombeli, Zaránd vármegyébe szökött jobbágy. Lásd Makkai-Szász 1988, 1094.

17 Gorun-Kovács 2008, 111–112.

Mivel a császári katonaság nem mutatta annak jelét, hogy a lázadást szeretné megfékezni, a nemesség megpróbálta saját kezébe venni sorsát, és fegyverkezésbe kezdett.¹⁸ Ez sarkallta II. Józsefet arra, hogy a polgárháborút megelőzendő tegyen valamit a jobbágyfelkelés megfékezése érdekében. A császári katonaság és a lázadók főereje Mihelény községnél csapott össze. A román parasztok totális vereséget szenvedtek. Horea Topánfalván (Câmpeni) tartózkodott. Csapatát feloszlatta, és elmenekült. Az uralkodó 300 arany jutalmat ígért annak, aki elfogja és átadja őket. Horeát december 27-én kerítették kézre, őt és még két társát, Crişant és Cloşcat halálos ítélettel sújtották. Crişan a börtönben bocskorának szíjjával felakasztotta magát, két társát kerékbe törték, de csupán a három „fővezér” lakolt a történetekért.¹⁹

A lázadás leverését követően született egy vers, mely a parasztlázadást a tatár és a török dúlásához hasonlította. A vers szerzője így írt:

„Szerencsétlen fatum mire jut magyarság,
Halálra keresi ötét az oláhság,
Boldogtalan napra és átkozott órára
Virradott e nemzet, a világ csudájára...
Mindenét prédálja e tunya nemzetség...
Magyarnak szerencse megfordítja sorsát
Ki is vitéz módra vágta oláh nyakát.”²⁰

A bécsi udvar „sikeresen” használta ki a helyzetet a magyar nemesség megfélemlítésére, a későbbiek során a történeteket felidézve tudta őket „féken tartani”. Érthető volt a félelem. Horea és társai 389 magyar falut dúltak fel, kiirtva a teljes lakosságot. A felkelésnek mintegy 4 ezer fő magyar és 1500 főnyi román martalóc áldozata volt.²¹ A magyarság részéről magas volt azoknak a száma, akik elmenekültek, és vissza sosem tértek lakhelyükre. A felkelésnek nagy szerepe volt abban, hogy Erdély déli részében a magyar lakosság olyan mértékben csökkenjen le, hogy a román többségbe kerülés folyamata visszafordíthatatlanná váljon. A mészárlásoknak köszönhetően számos település lett kizárólag románok

18 A kormányzat határozott fellépése késett. Erdély kormányzója, Samuel von Bruckenthal katonai erőt kért a felkelők ellen Preisz főparancsnoktól, az öreg tábornoknak azonban láthatólag nem volt világos utasítása a birodalmi Haditanácstól, hogy mit tegyen, és kitérő választ adott a gubernátor többszöri sürgetésére. L. Makkai-Szász 1988, 1094.

19 600-nál több személyt állítottak a bíráló bizottság elé. Három kategóriába sorolták be őket: a jók 300 fő, akik „nem önként csatlakoztak a felkeléshez”; mintegy 180 fő önként csatlakozó, zsákmányoló jobbágy; 120 főbenjáró bünt elkövető személy. A „jókat” elengedték, a zsákmányolókat testi fenyítésben részesítették, a főbenjáró bűnöket elkövetőkre börtönbüntetést és 37 halálos ítéletet szabtak ki. Utóbbiaknak – 3 főt kivéve – az uralkodó kegyelmet adott! L. Makkai-Szász 1988, 1096.

20 Arató 1975, 87.

21 Kosztin 2003, 136.

által lakott.²² II. József 1784 és 1787 között Erdélyben népszámlálást hajtatott végre, ahol 1 411 000 főt írtak össze. Az összeírás 880 000 főre becsülte az oláhok számát. A jezsuiták 17. század végi összeírásait segítségül hívva elmondható: száz év alatt számuk megnégyszereződött! Amikor 1940-ben a II. bécsi döntés előtt a magyar-román tárgyalások Szörényváron (Drobeta-Turnu Severin) zajlottak, a magyar fél már nem hivatkozhatott a történelmi határookra, hanem az etnikai összetételt figyelembe véve a Maros vonalát javasolhatta és kérhette az új országhatár meghúzása kapcsán támpontként figyelembe venni.

Erdélybe a románság – az írásos forrásokra támaszkodva kijelenthető – a 13. századtól kezdve kezdett beszivárogni. E népcsoport létszámának emelkedését nagyban elősegítette a folyamatos, újabb és újabb bevándorlási hullámuk a Kárpát-medencébe, valamint mindazok a történelmi események, melyek évszázadokon keresztül hozzájárultak ahhoz, hogy a Magyar Királyság keleti részében a magyarság kisebbségbe kerüljön. Ilyen volt a Horea-féle 1784. évi parasztlázadás is, mely azt eredményezte, hogy azokon a területeken, ahova a felkelés kiterjedt, a magyar lakosság eltűnjön, s helyét átvegyék a románok. Passuth László így írt erről: „A pápa aggodalommal csóválta a fejét. Idős, fogatlan arcán elsötétedett az udvarias mosolygás. A kis fatemplom tornácán állt. [...] Innen látni lehetett az egész falut. [...] Pár száz lélek, ahogy itt élnek a fogaras uradalom oltalmában, a legöregebb emberek még emlékeznek arra, hogyan jöttek be népestől a hegyeken túlról, ahol a csendes Erdély mint ígéret földje meredt a kenézek elé, ide vezették őket, szelíd jobbágyakként, elárvult földekre, melyeket végigpusztított a tatár (s többek között a Horea-féle parasztfelkelés – K. A.), a magyarok észak felé húzódtak, a szász bezárkózott városaiba, föld volt: egy ugar, esztendőök óta szétgazosodva, de a legelőkön, ahogy lassan, szelíden emelkedtek, kora télig tették az állatokat [...]”²³ A természetes szaporulat demográfiai kulcskérdés. Ugyanakkor vitathatatlan tény, hogy az erdélyi magyarság létszámának megcsappanását, majd máig tartó rohamos fogyását az évszázadok során zajló, sok esetben tudatos népirtás (is) eredményezte!

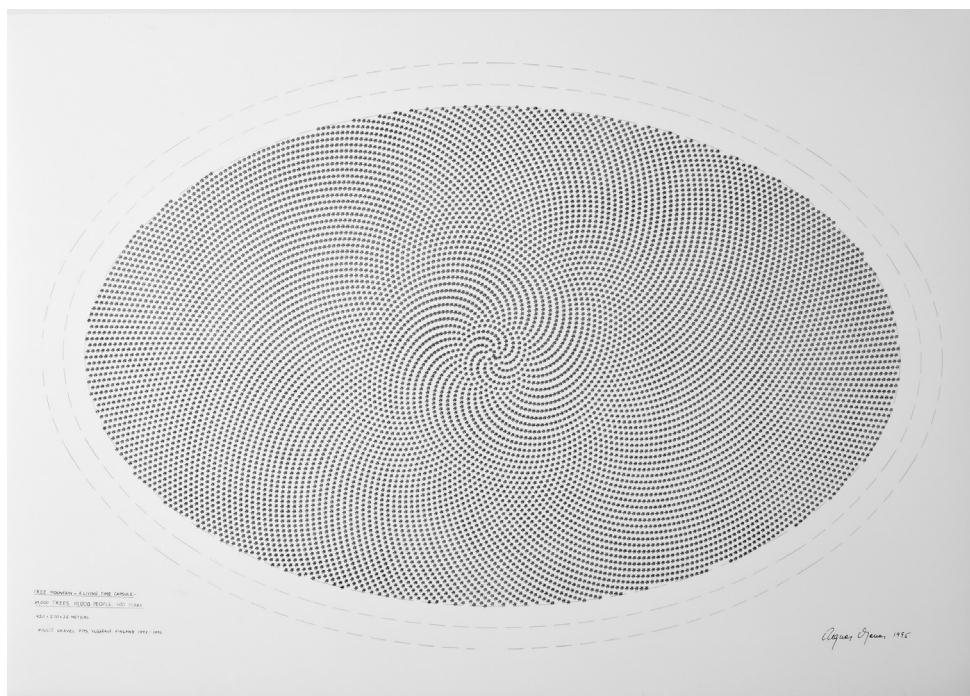
IRODALOM

- Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó, 87.
- Gorun-Kovács Blanka Szidónia: *A Horea-felkelés és magyarországi forrásai*. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem BTK, 2008, 38, 111–112.
- http://stiri.tvr.ro/mihai-viteazul-horia-clo-ca-i-cri-an-recunoscu-i-drept-martiri-i-eroi-ai-neamului-romanesc_864851.html#view; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- <https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/2023/01/nepszamlalas-megszepitett-roman-statisztikak>; a letöltés időpontja: 2024. 10. 04.
- Kosztin Árpád: *Magyarellenés román kegyetlenkedések Erdélyben*. Budapest, 2000, Bíró Family Kft., 36.

22 Uo.

23 Passuth 1971, 156–157.

- Kosztin Árpád: *Magyar térvésztes, román térnyerés Erdélyben*. Budapest, 2003., Bíró Family Kft., 136.
- Kőő Artúr: *Népvándorlás a magyar történelemben: románok migrációja Erdélybe. Trianoni Szemle, 2016-os Évkönyv*. Budapest, 2016, Trianon Kutató Intézet Közhasznú Alapítvány, 96. [▷ Kőő 2016/a]
- Kőő Artúr: *Az Osztrák–Magyar Monarchia valóban a „népek börtöne” volt? – avagy mit tanítanak a román történelemtankönyvek erről az időszakról*. In Csík Tibor (szerk.): *A külföldi tankönyvek magyarságképe*. Budapest, 2016, Oktatókutató és fejlesztő Intézet, 103. [▷ Kőő 2016/b]
- Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története, II. kötet*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 1094–1097.
- Passuth László: *Négy szél Erdélyben*. Budapest, 1971, Szépirodalmi Kiadó, 156–157.
- Ioan Scurtu – Marian Curculescu – Constantin Dincă – Aurel Constantin Soare: *Istoria Românilor. Manual pentru clasa a XII-a*. București, 2000, Editura Petrion, 72–73.
- Sergiu Soica: *Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității*. Cluj-Napoca, 2016, Editura MEGA, 21–22.
- Alexandru Vulpe – Radu G. Păun – Radu Băjenaru – Ioan Grosu: *Istoria Românilor VIII*. Editura Sigma. București, 2000, 78–79.

Agnes Denes: *Fahegy – élő időkapszula – Ylöjärvi, Finnország 1992–1996/2013* (archív tintasugaras nyomat, gyantával bevont papír; 638×914 mm, magángyűjtemény), © Agnes Denes, a Leslie Tonkonow Artworks + Projects, New York jóvoltából